

УДК: 352.07:342.722(477)

JEL-класифікація: O 18, H 80, R 58

ORCID-ідентифікатор: 0000-0002-1396-121X

Грузд Марина Володимирівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри державного управління,

публічного адміністрування та регіональної економіки,

Харківського національного економічного університету ім. Семена Кузнеця

АКТИВІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКОЇ УЧАСТІ В УПРАВЛІННІ РОЗВИТКОМ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Надано пропозиції щодо організації ефективної комунікативної діяльності органів місцевого самоврядування при реалізації процесу розвитку об'єднаних територіальних громад (ОТГ), де провідну роль займає громадянська освіта, інститути громадянського суспільства та засоби масової інформації, що забезпечують діалог спілкування влада-громадськість на основі договірного партнерства. Означено етапи проведення аналізу участі громадськості в об'єднанні та розвитку територіальної громади, які забезпечують дієву співпрацю місцевої влади та громадськості, базуються на ініціативності громади в процесі прийняття владних рішень та передбачають делегування владних повноважень до мешканців ОТГ.

Ключові слова: *об'єднані територіальні громади, місцеве самоврядування, громадськість, громадянське суспільство, самоорганізація населення, територіальний розвиток, комунікативна стратегія.*

Gruzd Maryna,

PhD, Associate Professor at the Department of Public Management,

Public Administration and Regional Economy,

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

ACTIVATION OF PUBLIC PARTICIPATION IN UNITED TERRITORIAL COMMUNITIES DEVELOPMENT MANAGEMENT

Proposals for the organization of effective communicative activities of local governments in the implementation of the process of development of united territorial communities (UTC), where the leading role is played by civic education, civil society institutions and the media, providing dialogue between government and public on the basis of contractual partnership. The need for social democratization based on reasonable initiative of citizens in decision-making by the authorities and leads to the delegation of powers to the public, thus not creating a conflict between UTC residents and local authorities. There is no universal or normative model of the relationship between local public authorities and the public that would be acceptable to UTC. To build a viable UTC requires the participation of all institutions of civil society in solving humanitarian, socio-economic and political and legal challenges in the rational use of community resources to provide cost-effective and high-quality social services through citizen participation in government decisions while ensuring the interests of different social population groups and non-political representation of the promotion of these interests. The stages of the analysis of public participation in the association and development of the territorial community, which ensure effective cooperation between local authorities and the public, are based on community initiative in decision-making and provide for delegation of power to UTC residents.

Key words: *united territorial communities, local self-government, public, civil society, self-organization of the population, territorial development, communication strategy.*

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві постійно виникають різного роду суперечності, які є результатом огріхів державної політики та спричиняють різні соціальні конфлікти, призводять до дисбалансу відносин публічна влада-суспільство-особистість. Як слідство означеного, особистість не сприймає державні реформи та спостерігається процес відчуження особистості від управління місцевими справами та участі в

громадських інституціях. Спостерігається відсутність соціальної активності мешканців громад, налагодженої співпраці органів владних структур місцевого рівня та громадськості що негативно впливає на розвиток громадянського суспільства та становлення демократичної правової держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні та прикладні питання сучасного розуміння участі громадськості у процесах публічного управління розглядалися у наукових працях І. Архипенка [1], О. Берданової [2], В. Вакуленко [2], І. Захарченко [3], Р. Костюкевича [4], В. Кравціва [5], О. Мандзюк [4], С. Серьогина [6], І. Старонянської [5], Ю. Шарова [6]. Концептуальні та прикладні засади забезпечення ефективної участі громадськості у процесах розвитку ОТГ пророблено у працях О. Врублевського [7], Я. Жаліло [8], О. Корнієвського [9], Н. Мохорт [10], К. Паливоди [11], Х. Патицької [13], Д. Сидоренко [12], О. Шевченко [8].

Суспільна демократизація повинна базуватися на розумній ініціативності громадян при прийнятті владою рішення та призводити до делегування кола повноважень до громадськості тим самим не створювати конфліктності відносин мешканців ОТГ та місцевої влади. В таких умовах, нагальною потребою сьогодення є ґрунтовне дослідження відносин «влада-суспільство», метою якого стає забезпечення стабільності у суспільстві на засадах демократичного врегулювання взаємодії місцевої влади та місцевих інститутів громадянського суспільства ОТГ що є необхідною умовою формування правоздатної системи місцевого управління.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є вироблення комплексного підходу вирішення питань територіального розвитку при застосуванні всіх елементів механізму реалізації системи інституцій місцевої влади для активізації життя ОТГ та спільного вирішення проблем. Завдання дослідження: провести аналіз та виявити тенденції участі громадськості в об'єднанні та розвитку територіальної громади; визначити інструменти діалогу спілкування влада-громадськість на основі договірної партнерства;

запропонувати напрями ефективної комунікативної діяльності органів місцевого самоврядування та громадськості щодо територіального розвитку.

Виклад основного матеріалу. Для побудови спроможної ОТГ необхідна участь всіх місцевих інститутів громадянського суспільства для вирішення нагальних проблем (соціально-економічних, гуманітарних, політико-правових) при раціональному використанні наявного ресурсного потенціалу території з метою надання якісних та ефективних соціальних послуг при участі мешканців в ухваленні владних рішень при врахуванні інтересів всіх соціальних груп населення громади та гарантуванні неполітичного представлення просування означених інтересів.

Етапи аналізу участі громадськості в об'єднанні та розвитку територіальної громади надано на рис. 1

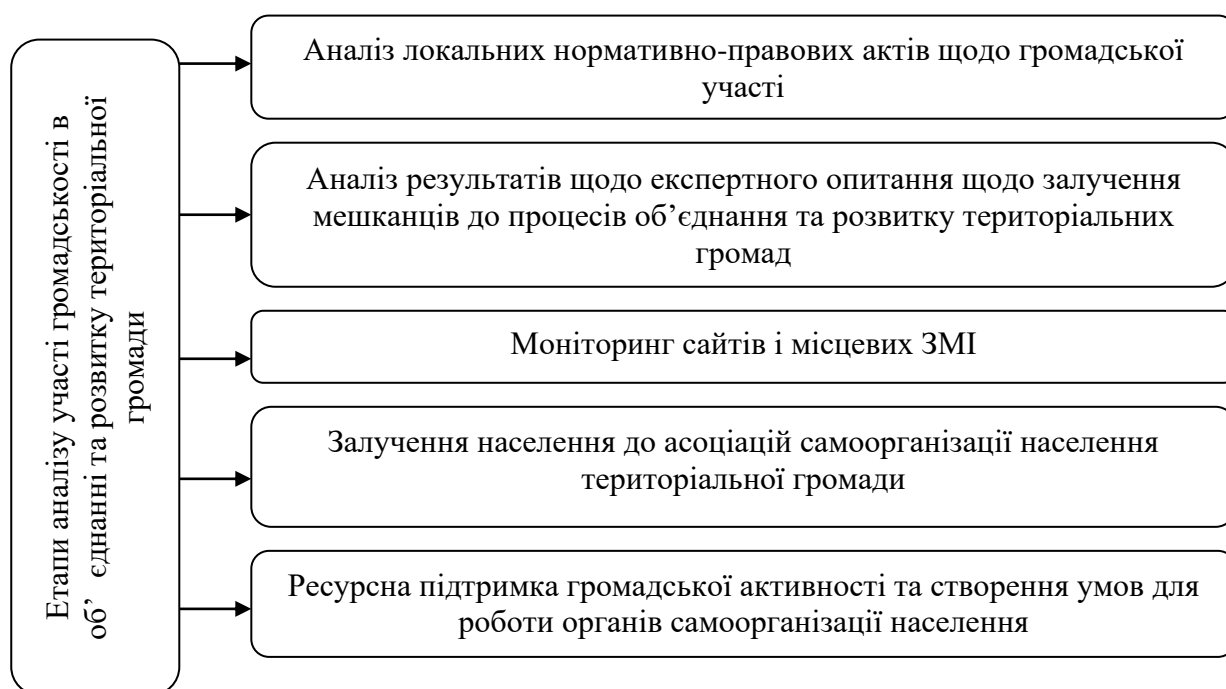

Рис. 1. Етапи аналізу участі громадськості в об'єднанні та розвитку територіальної громади.

Джерело: розроблено автором на основі [3; 5; 7; 14; 15].

Сьогодні очікуваннями громадськості від місцевої влади є не лише економічний розвиток, а й реальна можливість участі у вирішенні проблем

соціально-економічного значення. Тому особливу увагу приділяють реальній здатності місцевої влади та формальних інститутів означити власну значимість, роль і місце у житті громади та постійно залучати громадськість до своєї діяльності.

В управління розвитком ОТГ приймають участь чисельні незалежні інститути, що діють у межах права і служать бар'єром для встановлення монополії місцевої влади. Метою активізації громадської участі в управлінні ОТГ повинні виступати спільні законні дії, спрямовані на відстоювання або просування колективного інтересу за допомогою інститутів громадянського суспільства.

До діючих інститутів громадянського суспільства в Україні відносять наступні: громадські об'єднання; благодійні організації; професійні та творчі спілки; організації роботодавців; релігійні організації; органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації; саморегулюючі організації та організації, які здійснюють професійне самоврядування; інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства.

Активна участь мешканців у суспільному житті громади через громадські організації та об'єднання, політичні партії та благодійні фонди свідчить про високий рівень самоорганізації населення.

Динаміка інститутів громадянського суспільства надано на рис. 2.

З період аналізу можна означити зростання чисельності інститутів громадянського суспільства, а саме: значне збільшення громадських організацій (чисельність збільшилась на 8181) які було утворено для захисту прав і свобод, задоволення суспільних інтересів громадян; збільшення на 257138 чисельності громадських спілок свідчить про активізацію самоврядності громадян при реалізації своїх конституційних прав при невтручанні органів державної влади та місцевого самоврядування; кількість зареєстрованих органів самоорганізації населення збільшилась на 124.

Благодійність стала вагомим чинником національної єдності для подолання кризових явищ.

Рис. 2. Динаміка інститутів громадянського суспільства

Джерело: побудовано автором на основі даних [16].

Про що свідчить суттєве збільшення кількості благодійних організацій (збільшення на 1775) як інструменту підтримки й розвитку інституту благодійності.

Якщо порівнювати дані офіційної статистики темпів зростання кількості зареєстрованих як юридичні особи органів самоорганізації населення в Україні, то реальна їх кількість є більшою. У більшості випадків органи самоорганізації населення набувають легального статусу через повідомлення без обов'язкового утворення юридичної особи, через що їх кількість не враховують при підготовці офіційних статистичних звітів. Згідно підрахунків громадських експертів у 2021 році фактична кількість органів самоорганізації населення у місцевих громадах стрімко зростає й становить 10 – 12 тис. [17].

Однак не можна не означити й наявні інші тенденції:

створення асоціації ОСББ і житлового-будівельних кооперативів (ЖБК) на місцевому рівні;

громадських формувань «Комунальна варта» (громадських спілок, які безпосередньо опікуватимуться справами будинків ОСББ і ЖБК, допомагають у вирішенні нагальних питань та захищаючи інтереси їхніх мешканців) [9, с. 38].

Основні напрями залучення громадськості до функціонування ОТГ надано на рис. 3.

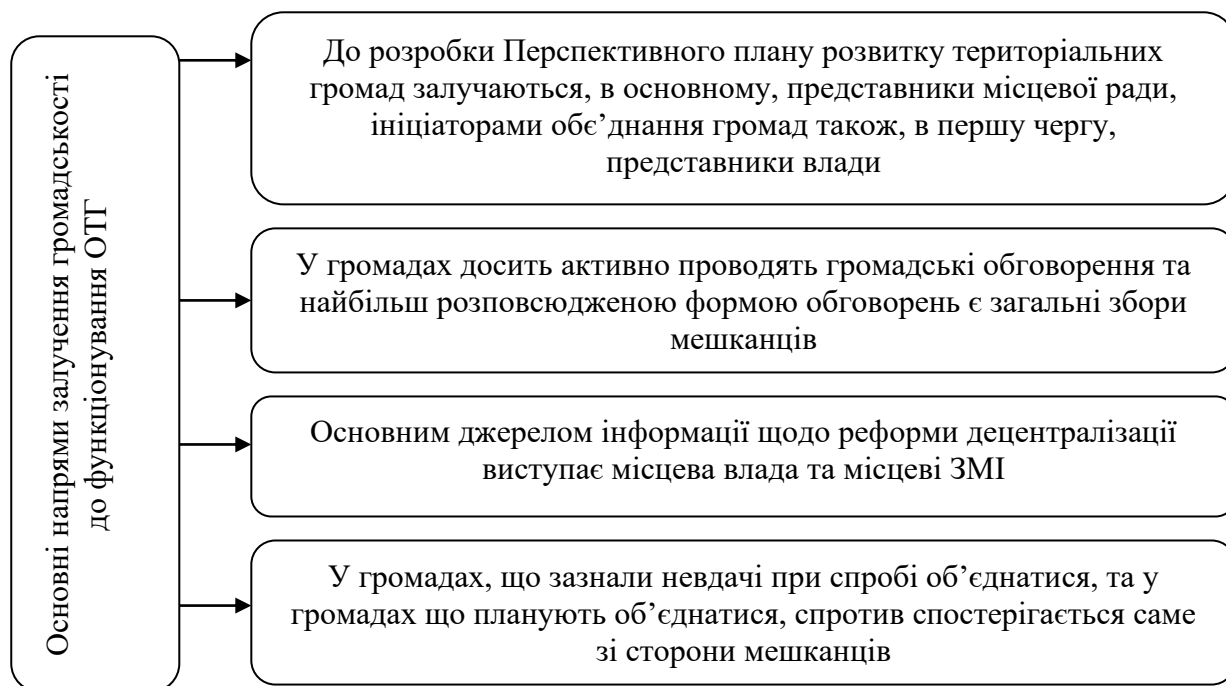

Рис. 3. Основні напрями залучення громадськості до функціонування ОТГ.

Участь громадськості в управлінні розвитком ОТГ забезпечує контроль: надання якісних та економічно ефективних соціальних послуг, неупереджене ставлення до інтересів різних соціальних груп населення громади при взаємодії з органами місцевої влади; забезпечення найбільшої ефективності ухвалення рішень спрямованих на захист інтересів мешканців громади; раціональну організацію діяльності приватних та юридичних осіб при самостійному задоволенні приватних інтересів без залучення фінансових чи адміністративних витрат з боку місцевої влади додатково.

Форми участі громадян в управлінні ОТГ наведено на рис. 4.

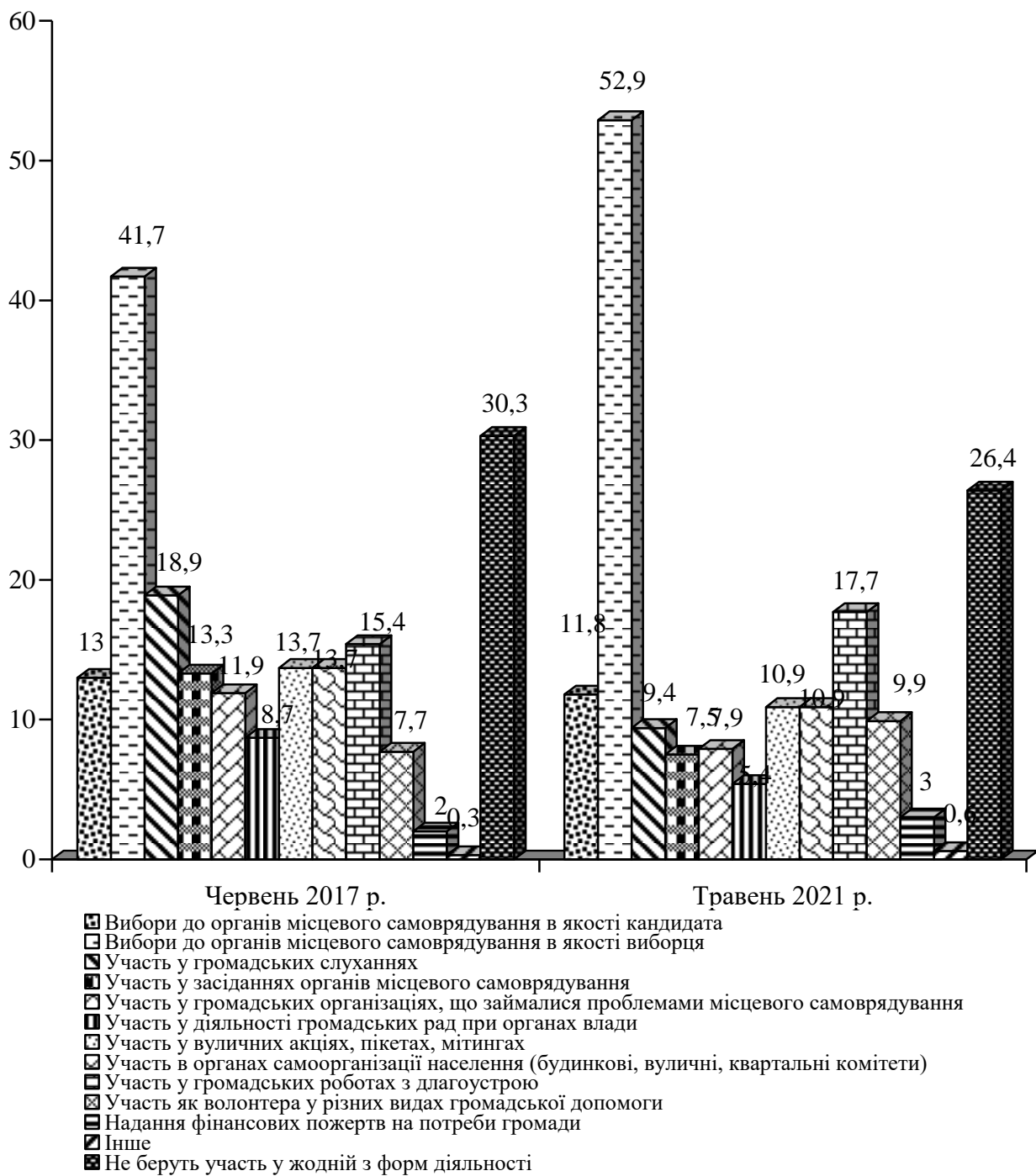

Рис. 4. Форми участі громадян в управлінні ОТГ

Джерело: побудовано автором на основі даних [15].

За даними проведених опитань більше половини громадян (52,9 %) приймають участь у місцевих виборах. З наведених даних видно збільшення участі громадян в виборах до органів місцевого самоврядування в якості виборця на 11,2 % та зменшення в якості кандидата (-1,2 %). Також

збільшилася в двічі активність участі громадян в управлінні ОТГ, а саме: участь у громадських слуханнях (збільшення на 9,5 %).

Не приймають участь в жодній з форм участі громадян в управлінні ОТГ майже третина (26,4 %) опитаних. Спостерігаються негативні тенденції що свідчать про зниження активності за наступними формами участі: участь у засіданнях органів місцевого самоврядування (-5,8 %); участь мешканців у місцевих громадських організаціях, що вирішують нагальні проблеми місцевого самоврядування (-4 %); участь у діяльності громадських рад при органах влади (-3,3 %); участь у вуличних акціях, пікетах, мітингах (-2,8 %); участь у органах самоорганізації населення (-2,8 %). Громадські експерти пов'язують повільне зростання різних типів громадської участі в управлінні ОТГ з певними депресивними настроями у суспільстві та наростанням розчарування у реальній підтримці місцевою владою розвитку громадських інституцій.

Дану динаміку можна пояснити відсутністю проведення реальної роботи щодо залучення пересічних громадян до діяльності громадських інституцій та формальним характером існування частини зареєстрованих громадських організацій та об'єднань.

Громадську участь в управлінні розвитком ОТГ в Україні аналізують багато міжнародних організацій, які щорічно готують експертні звіти. У звіті Freedom House за напрямом «Місьцеве демократичне управління» за період 2014-2020 років спостерігається покращення: 2014 рік – 5,50; 2015 рік – 5,50; 2016 рік – 5,25; 2017 рік – 5,00; 2018 рік – 4,75; 2019 рік – 4,5; 2020 рік – 4,25; 2021 рік – 3,25 [18].

При розробці стратегії розвитку ОТГ важливим є врахування двох основних умов: по-перше, розвиток ОТГ має відбуватися в напрямі покращення всіх сфер життєдіяльності громади (економічної, соціальної, культурної, політичної, екологічної, духовної тощо); по-друге, до реалізації процесу розробки та впровадження стратегії розвитку громади мають бути максимально залучені всі жителі. Для підтримки мешканців, сприйняття стратегії та

можливість її подальшої ефективної реалізації, необхідним є обговорення з громадою стратегічних напрямів, цілей, завдань, запланованих результатів на кожному етапі її розробки та подальшої реалізації [1, с. 7].

Ще одним напрямом вирішення проблем управління розвитком ОТГ є програмні ініціативи членів громади. Практика реалізації мікропроектів (проекти мають локальні ефекти та вирішують якусь проблему громади) з фінансуванням за рахунок донорських коштів поширена у більшості регіонів України. Це гарантує стабільне надходження фінансових ресурсів, які не лише вирішують існуючі та навіть попереджають майбутні проблеми, забезпечує розвиток ОТГ та самостійність існування.

За даними порталу об'єднаних територіальних громад [19] та Інформаційно-довідниковому порталі ОМС України створено 887 сайтів громад [20]. Веб-сайти об'єднаних територіальних громад є важливим інструментом встановлення ефективного діалогу з мешканцями громади. Сайт громади повинен бути достатньо добре структурованим, давати повне уявлення про ОТГ та роботу її органів місцевого самоврядування, мати сильний зворотній зв'язок. виступати комунікаційним майданчиком для взаємодії мешканців, організацій та місцевої влади.

Відносно моніторингу сайтів і місцевих ЗМІ можна означити наступні недоліки організації комунікативної стратегії в ОТГ: у більшості ОТГ офіційним Інтернет-сервісом є саме веб-сайт органу місцевого самоврядування; необхідне відокремлення у структурі веб-сайту тематичних блоків: для мешканців, для туристів, для інвесторів; структура тематичних блоків повинна охоплювати усі аспекти життя ОТГ: загальні відомості, актуальні події, детальна інформація про міську владу та її діяльність за галузями охорона здоров'я та соціальна допомога, освіта, міські комунікації, культура, забезпечення громадського порядку, спорт та відпочинок; електронні сервіси веб-сайтів не дозволяють мешканцям передавати весь перелік документів, а також отримувати документи без особистої явки; веб-сайт не використовують як маркетинговий інструмент.

Рекомендації інститутам громадянського суспільства та ЗМІ: запланувати і проводити в територіальних громадах та ОТГ просвітницькі заходи з інформування представників місцевої влади та громадських активістів щодо існуючих форм самоорганізації та участі громадськості у процесах прийняття рішень; надавати методичну допомогу органам та посадовим особам місцевого самоврядування у розробці локальних нормативно-правових актів, в організації консультацій з мешканцями, у виявленні громадської думки, щодо проблем та перспектив розвитку громади; проводити в громадах навчальні семінари для активістів та працівників органів місцевого самоврядування з питань налагодження діалогу, участь громадськості у бюджетному процесі, у здійсненні моніторингу якості послуг, включені додаткових ресурсів мешканців у вирішення місцевих проблем [15].

Комунікативна діяльність органів місцевої влади розвитку ОТГ передбачає вирішення наступних комунікативних проблем (рис. 5).

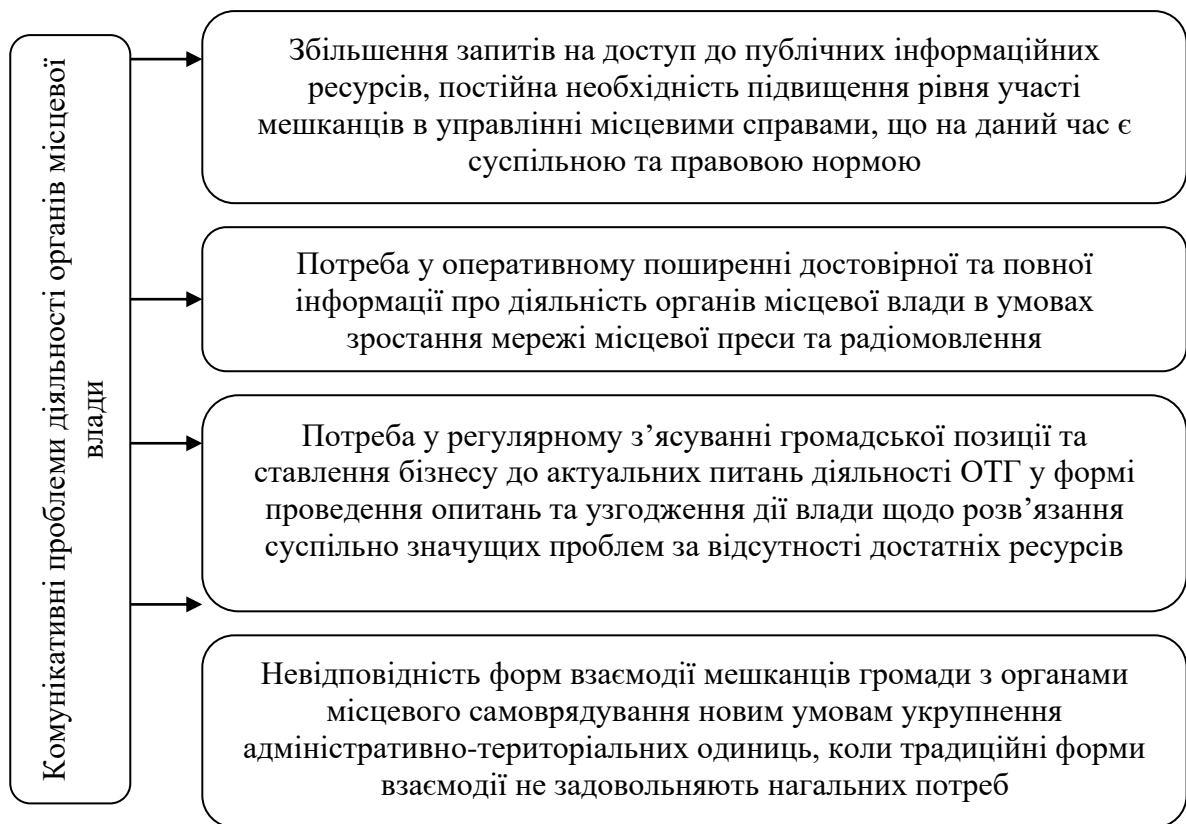

Рис. 5. Комунікативні проблеми діяльності органів місцевої влади.

Джерело: розроблено автором на основі [1; 3; 6; 9; 13; 15].

Щодо розвитку інституту старост, за даними [21] 1420 ОТГ в яких відбулися перші вибори (кількість старост затверджених радою – 7785), створено 8065 старостинських органів (територіальних юрисдикцій старост.

Дієві способи соціального забезпечення мешканців громади на перелік надання адміністративних послуг визначається ОТГ. Наявна офіційна інформація щодо результатів реалізації соціальної політики у 2021 році [17] свідчить про те, що прийомом документів для призначення видів соціальної підтримки в ОТГ займаються лише 2 713 осіб та 2 067 старост. З загальної кількості ОТГ в 547 було створено відділення робочих місць Пенсійним фондом для послуг у сфері пенсійного забезпечення. Для покращення реалізації напрямів соціальної політики необхідно створення та організація роботи територіальних центрів соціального обслуговування ОТГ, розширення переліку соціальних послуг та адміністративних послуг у сфері соціального забезпечення й організація надання за принципом єдиного вікна.

За даними Державної служби статистики України в 367 територіальних громадах працюють комунальні установи, що надають соціальні послуги; в 769 громадах соціальні послуги надають інші комунальні установи. У штаті працюючих комунальних закладів лише 2 623 фахівців із соціальної роботи та 1 655 спеціалістів введено до штатного розпису виконкомів територіальних громад, до повноважень яких належить здійснення соціальної роботи та надання соціальних послуг [16].

Станом на 10 січня 2022 року кількість ЦНАП дорівнювало 1055, що на 420 більше, ніж у 2015 році (635 ЦНАП) та на 79, ніж у 2021 році. Із загальної кількості ЦНАП: 59 % було утворено районними державними адміністраціями; 32 % – міськими радами міст районного значення, сільськими, селищними радами; 7 % – міськими радами міст обласного значення та 2% міськими радами міст-обласних центрів та Київською міськрадою [21]. З 1438 громад 1030 громад мають ЦНАП, 408 громад не мають ЦНАП.

В Україні працюють багато державних і недержавних інституцій, які постійно підтримують розвиток громад та територій при наявності у них

якісного портфеля проєктів та стратегій розвитку. До даного переліку можна віднести державний фонд регіонального розвитку (щорічно виділяє значні ресурси для розвитку громад на конкурсних засадах). Кожна обласна адміністрація проводить щорічний конкурс проєктів, спрямованих на розвиток ОТГ. Для участі у конкурсах потрібно розробляти і подавати якісні проєкти у відповідності до встановлених вимог [4, с. 76].

На 2021 рік передбачена субвенція на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання доріг загального користування місцевого значення в сумі 49,6 млрд грн [17].

Обсяги державної підтримки фінансування місцевого та регіонального розвитку за період 2015 – 2021 рр. зросли в 27,5 рази з 3,7 млрд грн (2015 р.) до 81,8 млрд грн (2021 р.). Протягом 2021 року державна підтримка місцевого розвитку зменшилася на 20,1 млрд грн та на кінець 2021 року становила 81,8 млрд грн. Найбільшу питому вагу в джерелах фінансування займає субвенція на інфраструктуру – 60,6 % (49,6 млрд. грн.), 18,9 % або 15,5 млрд грн становить державний фонд регіонального розвитку, вага коштів на підтримку секторальної регіональної політики лише 16,1 % (13,2 млрд грн) [21].

Державна підтримка на розвиток громад та розбудову інфраструктури у 2021 році становила 81,8 млрд грн (15,5 млрд грн – регіональний розвиток, 4,5 млрд грн – розвиток сільських територій, 3,5 млрд грн – розвиток у сфері охорони здоров'я, 4,1 млрд грн – розвиток у сфері освіти, 49,6 млрд грн – розвиток дорожньої інфраструктури, 1,7 млрд грн – розвиток інфраструктури (соціального забезпечення), 1,5 млрд грн – розвиток транспортної інфраструктури, 0,3 млрд грн – розвиток у сфері культури, 0,8 млрд грн – розвиток спортивної інфраструктури, 0,3 млрд грн – інші напрями розвитку територій [21].

Можна виокремити наступні проблеми громадської участі в територіальному розвитку ОТГ (рис. 6).

Для підвищення рівня громадянської освіти на місцях необхідно проведення постійної виховної роботи освітніми закладами (формальна і неформальна освіта).

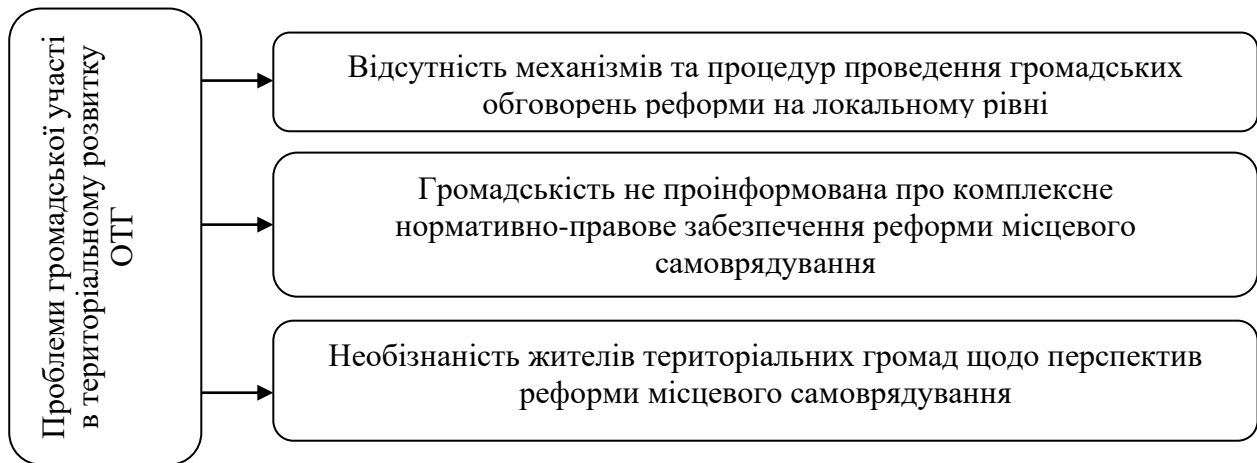

Рис. 6. Проблеми громадської участі в територіальному розвитку ОТГ.

Джерело: розроблено автором на основі [15; 19; 20].

На становлення громадської обізнаності в питаннях територіального розвитку впливає активна діяльність політичних об'єднань та громадських спільнот й асоціацій (молодіжних, жіночих, правозахисних, екологічних тощо)

Сприяти досягненню цілей громадської освіти значною мірою покликані різноманітні благодійні та філантропські організації та фонди на основі підтримки організації виховних заходів, конкурсів, семінарів, тренінгів, надання грантів для розроблення науково-методичних матеріалів, посібників підручників, фінансової підтримки публікацій. Виконувати завдання громадянської освіти та просвіти мають також засоби масової інформації, пропагуючи ідеї громадянськості, публікуючи відповідні матеріали, випускаючи навчальні теле- та радіо передачі тощо [6, с. 217].

Розвиток інституцій з місцевого розвитку виступає одним із головних інструментів активізації життя у громадах, вирішення спільно нагальних проблем та створення реальних можливостей для розвитку територій. Для

цього необхідним є застосування всіх елементів механізму реалізації системи інституцій місцевого розвитку та обов'язкове створення агенцій місцевого економічного розвитку, центрів розвитку малих міст, бізнес-центрів, громадських організацій, асоціацій бізнесу, дозвільних центрів, центрів надання адміністративних послуг, інформаційно-консультативних центрів, агенцій із залучення інвесторів, фондів підтримки підприємництва. Необхідно сфокусуватися на комплексному вирішенні питань розвитку ОТГ, а також спрямувати діяльність на всіх учасників місцевого розвитку. Перед усім необхідна підтримка місцевих органів влади при плануванні місцевого розвитку, формування банку даних проєктів громадських ініціатив, обов'язкове встановлення пріоритетності стратегічних проєктів, створення та підтримка інформаційних систем ОТГ для ефективного управління розвитком.

Для забезпечення ефективної реалізації стратегій в ОТГ необхідно постійно проводити громадській моніторинг, оцінку впливу результатів положень закріплених стратегією на життя мешканців громади необхідно відстежувати ефективність реалізованих програм та проєктів.

Не існує універсальної чи нормативної моделі взаємовідносин органів публічної влади на місцях та громадськості яка була б прийнятна для ОТГ. Сучасні відносини між владними структурами та місцевими інститутами громадськості повинні складатися з певного переліку сходинок та передбачати розширення участі мешканців у прийнятті рішень та управлінні справами.

Оптимальний вплив громадськості на місцеву владу потребує рівномірного розподілу повноважень серед соціальних груп при наявності законних каналів впливу на діяльність з метою уникнення монополізації влади. Необхідним є структуризація комунікативних елементів з типовими функціями взаємодії місцевих владних структур із громадськими інституціями за допомогою діалогових форм спілкування та договірного партнерства що забезпечить постійний взаємний контроль й певну рівновагу інтересів системи «місцева влада – мешканці громади».

Література:

1. Архипенко І. М. (2019). Стратегічне управління розвитком об'єднаних територіальних громад. *Публічне адміністрування: теорія та практика*, 2 (22), 1 - 10.

Arkhypenko, I. M. (2019). Stratehichne upravlinnia rozvytkom obiednanykh terytorialnykh hromad [Strategic management of the united territorial communities development]. *Publichne administruvannia: teoriia ta praktyka* [Public administration: theory and practice], 2 (22), 1 - 10. [in Ukrainian]

2. Берданова О. В., Вакуленко В. М., Гринчук Н. М., Колтун В. С., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф. (2017). *Управління розвитком об'єднаних територіальних громад на засадах громадської участі*. Київ: Рада Європи.

Berdanova, O. V., Vakulenko, V. M., Hrynychuk, N. M., Koltun, V. S., Kuibida, V. S., Tkachuk, A. F. (2017). *Upravlinnia rozvytkom obiednanykh terytorialnykh hromad na zasadakh hromadskoi uchasti* [Managing the development of united territorial communities on the basis of public participation]. Kyiv: Rada Yevropy. [in Ukrainian]

3. Захарченко В. І. (2020). Організаційно-інституційні та економічні передумови ефективного розмежування повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування в рамках реформи децентралізації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Економіка»*, 16 (44), 10 - 16.

Zakharchenko, V. I. (2020). Orhanizatsiino-instytutsiini ta ekonomichni peredumovy efektyvnoho rozmezhuвання povnovazhen mizh orhanamy derzhavnoi vlady ta mistsevoho samovriaduvannia v ramkakh reformy detsentralizatsii [Organizational-institutional and economic preconditions for effective separation of powers between public authorities and local self-government in the framework of decentralization reform]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», seriia «Ekonomika»* [Scientific notes of Ostroh Academy National University, «Economics» series], 16 (44), 10 - 16. [in Ukrainian]

4. Костюкевич Р. М., Мандзюк О. М. (2016). Проектне управління в системі стратегічного планування об'єднаних територіальних громад. *Управління розвитком складних систем*, 26. 74 - 82.

Kostiukevych, R. M., Mandziuk, O. M. (2016). Proektne upravlinnia v systemi stratehichnoho planuvannia obiednanykh terytorialnykh hromad [Project management in the system of strategic planning of united territorial communities]. *Upravlinnia rozvytkom skladnykh system* [Management of complex systems development], 26. 74 - 82. [in Ukrainian]

5. Кравціва В. С., Старонянської І. З. (2020). *Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку*. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України.

Kravtsiva, V. S., Staronianskoi, I. Z. (2020). *Terytorialni hromady v umovakh detsentralizatsii: ryzyky ta mekhanizmy rozvytku* [Territorial communities in the conditions of decentralization: risks and mechanisms of development]. Lviv: DU «Instytut rehionalnykh doslidzhen imeni M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian]

6. Серьогин С. М., Шаров Ю. П. (2016). *Управління стратегічним розвитком об'єднаних територіальних громад: інноваційні підходи та інструменти*. Дніпро: ДРІДУ НАДУ.

Serohyn, S. M., Sharov, Yu. P. (2016). *Upravlinnia stratehichnym rozvytkom obiednanykh terytorialnykh hromad: innovatsiini pidkhody ta instrumenty* [Managing the strategic development of united territorial communities: innovative approaches and tools]. Dnipro: DRIDU NADU. [in Ukrainian]

7. Бриль М., Врублевський О., Данчева О., Сеїтосманов А., Чубаров Е. (2018). *Успішна територіальна громада: будуємо разом*. Харків: Видавничий будинок Фактор.

Bryl, M., Vrublevskyi, O., Dancheva, O., Seitosmanov, A., Chubarov, E. (2018). *Uspishna terytorialna hromada: buduiemo razom* [Successful territorial community: building together]. Kharkiv: Vydavnychiy budynok Faktor. [in Ukrainian]

8. Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. (2019). *Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

Zhalilo, Ya. A., Shevchenko, O. V., Romanova, V. V. (2019). *Detsentralizatsiia vlady: poriadok dennyi na serednostrokovu perspektyvu* [Decentralization of power: order for the medium term]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. [in Ukrainian]

9. Корнієвський О. А., Тищенко Ю. А., Яблонський В. М.. (2018). *Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

Korniievskyy O. A., Tyshchenko Yu. A., Yablonskyuy V. M.. (2018). *Hromadyanske suspilstvo Ukrayiny: suchasni praktyky ta vyklyky rozvytku* [Civil society of Ukraine: modern practices and challenges of development]. Kyiv: Natsionalnyy instytut stratehichnykh doslidzhen. [in Ukrainian]

10. Мохорт Н. (2018). Методологічні аспекти побудови моделі оцінювання динаміки розвитку об'єднаних територіальних громад. *Державне управління та місцеве самоврядування*, 1(36), 141 - 147.

Mokhort, N. (2018). Metodolohichni aspekty pobudovy modeli otsiniuvannia dynamiky rozvytku obiednanykh terytorialnykh hromad [Methodological aspects of building a model for evaluation the dynamics of development of united territorial communities]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia* [Public administration and local self-government], 1(36), 141 - 147. [in Ukrainian]

11. Паливода Л. (2018). *Збірник звітів за результатами оцінки діяльності органів виконавчої влади за напрямом «Взаємодія з громадкістю»*. Київ: БФ «Творчий центр ТЦК».

Palyvoda, L. (2018). *Zbirnyk zvitiv za rezultatamy otsinky diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady za napriamom «Vzaiemodiia z hromadkistiu»* [Collection of reports on the results of the evaluation of the activities of executive bodies in the direction of «Interaction with the public»]. Kyiv: BF «Tvorchyi tsentr TTsK». [in Ukrainian]

12. Корнієвський О., Сидоренко Д., Пеліванова Н. (2021). *Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства, 2020. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2020 році*. Київ: НІДС.

Korniievskiyi, O., Sydorenko, D., Pelivanova, N. (2021). *Kliuchovi vyklyky dlia rozvytku hromadianskoho suspilstva, 2020. Stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini u 2020 rotsi* [Key challenges for the development of civil society, 2020. State of development of civil society in Ukraine in 2020]. Kyiv: NIDS. [in Ukrainian]

13. Патицька Х. О. (2018). *Формування фінансово-економічного потенціалу територіальних громад в умовах реалізації реформ місцевого самоврядування*. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України».

Patytska, Kh. O. (2018). *Formuvannia finansovo-ekonomichnoho potentsialu terytorialnykh hromad v umovakh realizatsii reform mistsevoho samovriaduvannia* [Formation of financial and economic potential of territorial communities in the conditions of realization of local self-government reform]. Lviv: DU «Instytut rehionalnykh doslidzhen im. M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy». [in Ukrainian]

14. Аналітичний звіт за підсумками дослідження стану соціального капіталу в громадах України та умов для його формування і розвитку (Асоціація сприяння самоорганізації населення, Міжнародний фонд «Відродження», Одеський інститут соціальних технологій) <http://www.niss.gov.ua/public/File/2018_table/0427_zvit.pdf> (2022, травень, 17).

Analychnyi zvit za pidsumkamy doslidzhennia stanu sotsialnoho kapitalu v hromadakh Ukrainy ta umov dlia yoho formuvannia i rozvytku [Analytical report on the results of the study of the state of social capital in the communities of Ukraine and the conditions for its formation and development (Association for the promotion of selforganization of the population, International foundation «Renaissance», Odessa institute of social technologies)]. <http://www.niss.gov.ua/public/File/2018_table/0427_zvit.pdf> [in Ukrainian] (2022, May, 17).

15. Участь громадськості в об'єднанні та розвитку територіальних громад: аналітична записка за результатами міжрегіонального дослідження. <<https://www.irf.ua>> (2022, травень, 11).

Uchast hromadskosti v obiednanni ta rozvytku terytorialnykh hromad: analitychna zapyska za rezultatamy mizhrehionalnoho doslidzhennia [Public participation in the association and development of territorial communities: analytical note on the results of an interregional study].<<https://www.irf.ua>>(2022, May, 11). [in Ukrainian]

16. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. <<https://www.ukrstat.gov.ua>> (2022, травень, 17).

Ofitsiyni veb-sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. <<https://www.ukrstat.gov.ua>> (2022, May, 17). [in Ukrainian]

17. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 09 квітня 2021 (Міністерство розвитку громад та територій України) <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/710/Моніторинг_09.04.2021.pdf>(2022, травень, 10).

Monitorynh protsesu detsentralizatsii vlady ta reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia stanom na 09 kvitnia 2021 [Monitoring the process of decentralization of power and reform of local self-government as of April 09, 2021 (Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine)]. <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/710/Моніторинг_09.04.2021.pdf>[in Ukrainian] (2022, May, 10).

18. Офіційний сайт Міжнародної неурядової організації Freedom House. <<https://www.minregion.gov.ua>> (2022, травень, 23).

Ofitsiyni sait Mizhnarodnoi neuriadovoi orhanizatsii Freedom House. <<https://www.minregion.gov.ua>> (2022, May, 23). [in Ukrainian]

19. Офіційний портал об'єднаних громад України. <<https://www.gromada.info>> (2022, травень, 17).

Ofitsiyni portal obiednanykh hromad Ukrainy. <<https://www.gromada.info>> (2022, May, 17). [in Ukrainian]

20. Офіційний веб-сайт Міністерства розвитку громад та територій.
<<https://www.minregion.gov.ua>> (2022, травень, 17).

Ofitsiinyi veb-sait Ministerstva rozvytku hromad ta terytorii.
<<https://www.minregion.gov.ua>> (2022, May, 17). [in Ukrainian]

21. Моніторинг реформ місцевого самоврядування та територіальної організації вдали станом на 10 січня 2022 (Міністерство розвитку громад та територій України. <<https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/800/10.01.2022.pdf>>)(2022, травень, 10).

Monitorynh reform mistsevoho samovriadvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vdaly stanom na 10 sichnia 2022 [Monitoring of reforms of local self-government and territorial organization of power on January 10, 2022 (Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine)].
<<https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/800/10.01.2022.pdf>>[in Ukrainian]
(2022, May, 10).